

לשכת רב הקמפוס

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בהר, תשע"ב
מספר 966מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

שבת, שמיטה ועבד עברי – סמלים לחירות עם ישראל דורון דנינו

פרשתנו פותחת במצוות השמיטה (כה:א-ז):

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה בְּהַר סִינַי לֵאמֹר. דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי תָבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנִי נֹתֵן לָכֶם וְשָׁבַתָּה הָאָרֶץ שְׁבַת לַה'. שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שְׂדֶךָ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְמַר כְּרָמְךָ וְאָסַפְתָּ אֶת תְּבוּאָתָהּ. וּבִשְׁנֵה הַשְּׁבִיעִת שְׁבַת שְׁבַתוֹן יִהְיֶה לָאָרֶץ שְׁבַת לַה' שְׂדֶךָ לֹא תִזְרַע וְכְרָמְךָ לֹא תִזְמַר. אֶת סְפִיחַ קִצְיֹרְךָ לֹא תִקְצֹר וְאֶת עֲנָבֵי נִזְיֹרְךָ לֹא תִבְצֹר שְׁנַת שְׁבַתוֹן יִהְיֶה לָאָרֶץ. וְהִיְתָה שְׁבַת הָאָרֶץ לָכֶם לֶאֱכֹלָה לָךְ וּלְעַבְדְּךָ וְלִשְׂכִירְךָ וְלַתּוֹשֵׁבֶיךָ הַגֵּרִים עִמָּךְ. וְלִבְהֶמְתְּךָ וְלַחֲיָה אֲשֶׁר בְּאָרְצְךָ תִּהְיֶה כָּל תְּבוּאָתָהּ לְאָכֹל.

פסוקים אלו מזכירים לנו בסגנונם ובתוכנם את הציווי על השבת, כפי שהוא מופיע בעשרת הדיברות בספר דברים (ה:יב-יד):

שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלֹאכְתְּךָ. וַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שְׁבַת לַה' אֵל-לִהְיֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלֹאכָה אֲתָה וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ וְשׂוֹרְךָ וְחֹמְרְךָ וְכָל בְּהֶמְתְּךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יָנוּחַ עַבְדְּךָ וְאִמְתְּךָ כְּמוֹךָ. וְזָכַרְתָּ כִּי עַבְדָּהּ הָיִיתָ בְּאָרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְאָךָ ה' אֵל-לִהְיֶיךָ מִשָּׁם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֹרַע נְטוּיָה עַל כֵּן צִוְּךָ ה' אֵל-לִהְיֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשְּׁבַת.

על-פי כתוב זה, תכלית מצוות השבת להעניק מנוחה למשועבדים למלאכה בכל שאר ימות השבוע: השור והחמור, העבד והגר. משמעותה של העבדות בעולם העתיק הייתה שעבוד מוחלט ובלתי פוסק של העבד למלאכת אדוניו, ואילו השבת מפקיעה מדי שבוע את העבד ממרותו של אדונו. בכך יש בה סייג והגבלה לעצם מוסד העבדות, ומכאן מובן קישורה של השבת ליציאת מצרים.

באופן דומה ניתן להבין את מצוות השמיטה בפרשתנו: כשם שהשבת מפקיעה את כוח הרדייה והשלטון של האדם על העבד והבהמה, כך משחררת שנת השבע, שנת השמיטה, את הארץ מכיבושו של האדם (ולכן מתאים לה הכינוי "שבת הארץ"). ועוד, תוך כדי הענקת המנוחה לארץ עצמה, מצווה זו יוצרת גם מעמד שוויוני מסוים בין האדון על הקרקע ובין העבד, השכיר והגר שהם חסרי קרקע. יתרה מזו, אף הבהמה וחיית הארץ נעשות "שותפות" מלאות להנאה מפרות השנה השביעית. לכאורה, מצוות השמיטה ממעטת מריבונותו של האדם כשהיא מסייגת את הקניין שלו על אדמתו, אולם למעשה, ההיפך הוא הנכון: החקלאי שומר השמיטה מדגיש את היותו בן חורין על ידי שהוא מפקיע עצמו מן השעבוד למחזור הבלתי פוסק של העבודות החקלאיות לעונותיהן.

המחזור של שש שנות עבודה ושנה שביעית שבייתה אינו מיוחד רק למצוות השמיטה. מחזור כזה מוצאים גם בחוקי עבד עברי בתורה: "כִּי תִקְנֶה עַבְדָּה עִבְרִי שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד וּבִשְׁבַעַת יֵצֵא לְחַפְּשֵׁי חָנָם" (שמ' כא:ב). וכלשון המדרש (שמות רבה פרשה ל):

* הרב ד"ר דורון דנינו הוא חבר קיבוץ שדה אליהו, מרצה במחלקה לתולדות ישראל ובתוכנית ליהדות בת זמננו באוניברסיטה, ומלמד במכללה החרדית בירושלים ובמדרשת הבנות בעין הנצי"ב. הרב דנינו חבר בארגון רבני צוהר.

”אֲנִי ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים” (שם' כ:ב), מהו אומר על עבד עברי ”כי תקנה עבד עברי”, אמר הקב"ה כשם שבראתי את העולם לו' ימים ונחתי בשביעי, כך יעשה עמך ו' שנים ויצא בן חורין.

הצד השווה שבין חוק השמיטה ובין חוק העבד מתמצה בקרבה הרעיונית שביניהם: כשם שהתורה מסייגת את בעלותו של האדם על הקרקע, כך היא מצמצמת את שעבודו של האדם לרעהו. ספר דברים אף מצווה על האדון לתת לעבד מענק בעת יציאתו לחירות (טו:יג-טו):

וְכִי תִשְׁלַחְנֶנּוּ חֲפָשִׁי מֵעִמָּךְ לֹא תִשְׁלַחְנֶנּוּ רִיקָם. הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֵּאָנְךָ וּמִגֶּרְךָ וּמִיִּקְבֶּךָ אֲשֶׁר בָּרַכְךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ תִתֵּן לוֹ. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ עַל כֵּן אֲנִי מְצַוְךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם.

כדרך שהתורה קושרת את חוק השבת ליציאת מצרים, כך היא תולה את הצו על שחרור העבד ומצוות ההענקה בזיכרון היציאה משעבוד מצרים. הישראלי שנפדה מעבדות מצרים ויצא לחירות צריך לגלות רגשי הזדהות ואהדה לעבד ולסייע לו ביציאתו לחיים עצמאיים. עם זאת התורה מכירה בזכותו של העבד שלא לצאת לחירות, אך קונסת אותו (שם' כא:ה-ו):

וְאִם אָמַר יֹאמַר הָעֶבֶד אֶהְבֵּתִי אֶת אֲדֹנָי אֶת אִשְׁתִּי וְאֶת בְּנֵי לֹא אֵצֵא חֲפָשִׁי וְהִגִּישׁוּ אֲדֹנָיו אֶל הָאֱ-לֹהִים וְהִגִּישׁוּ אֶל הַדָּלֶת אוֹ אֶל הַמְּזוּזָה וְרָצַע אֲדֹנָיו אֶת אָזְנוֹ בַּמַּרְצֵעַ וְעָבְדוּ לְעֹלָם.

גם עבדות עולם זו אין משמעה לצמיתות ממש (רש"י, שם' כא:ו):

ועבדו לעולם – עד היובל. או אינו אלא ”לעולם” כמשמעו, תלמוד לומר ”וְאִישׁ אֶל-מִשְׁפַּחְתּוֹ תִּשְׁבּוּ”, מגיד שחמישים שנה קרויים ”עולם”, ולא שיהא עובדו כל חמישים שנה, אלא עובדו עד היובל בין סמוך בין מופלג.

המקור שממנו מצטט רש"י לעיל מובא בפרשתנו (כה:לט-מב):

וְכִי יִמָּוֶךְ אַחֶיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַר לָךְ לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֲבָדְתָּ עִבְדָּ. כְּשָׂכִיר כְּתוּשָׁב יִהְיֶה עִמָּךְ עַד שְׁנַת הַיָּבֵל יַעֲבֹד עִמָּךְ. וַיֵּצֵא מֵעִמָּךְ הוּא וּבְנָיו עִמּוֹ וְשָׁב אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ וְאֶל אֲחֻזַּת אֲבֹתָיו יָשׁוּב. כִּי עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְרוּ מִמִּכְרַת עִבְדָּ.

פסוקים אלה שוללים את האפשרות שיהיה איש מישראל משועבד לרעהו. כל ישראל הם עבדי ה', ועל כן אין הם יכולים להשתעבד לבשר ודם. לרעיון זה השלכות מעשיות: הישראלי העובד אצל רעהו אינו בחזקת עבד אלא בחזקת שכיר – ”כְּשָׂכִיר כְּתוּשָׁב יִהְיֶה עִמָּךְ”, ומשום כך אסור לאדון לרדות בו ולהעבידו בפרך: ”לֹא-תִרְדֶּה בּוֹ בַּפֶּרֶךְ וַיִּרְאֵתָ מֶאֶע-לֵהיךָ” (מג).

לדעת רבן יוחנן בן זכאי, הרציעה היא עונש לעבד הממיר את עבדותו לה' בשעבוד לבשר ודם. ההבחנה בדבר הסתירה שבין השעבוד לבשר ודם ובין קבלת עול מלכות שמים באה לידי ביטוי גם בפטור שפטרו חז"ל את העבד מן החובה לקיים מצוות עשה שהזמן גרמן, שיש בהן משום קבלת עול מלכות שמים: ”שמע ישראל ה' א-להינו ה' אחד, את שאין לו אדון אלא הקדוש ברוך הוא, יצא העבד שיש לו אדון אחר” (ירושלמי ברכות ג:). רק מי שהוא בן חורין יכול לקבל עליו את אדנותו ומלכותו של הקב"ה. כתוב במדרש: ”והלוחות מעשה א-להים המה וגו' אל תקרי חרות אלא חירות שאין לך בן חורין אלא מי שהוא עוסק בתלמוד תורה” (במדבר רבה פרשה י). ואין לך בן חורין אלא מי שמקבל עליו עול מצוות ויראת שמים, שכן חיוב האדם בקיום מצוות הוא הוכחה שאין הוא משועבד לאיש, יהא אשר יהא.

אין ספק כי לכך מכוונים דבריו של רבי יהודה הלוי בשירו ”עבדי הזמן”: ”עבדי זמן עבדי עבדים הם/ עבד ה' הוא לבד חפשי/ על כן בבקש כל אנוש חלקו/ חלקי ה' אמרה נפשי”.